

УДК 271.2-282.7-247:091.2](477)"10"

Реймська Євангелія – українська книжкова пам'ятка XI ст.: історія повернення в Україну

Михайло КОЛЕКО

аспірант
Київський національний
університет культури і мистецтв
вул. Чигоріна, 14,
01042, Київ, Україна
ronreall7@gmail.com
ORCID 0000-0001-8468-1082
© Колеко М., 2023

Друковані видання, що були створені на території України за часів упродовження книгодрукування, стали унікальними культурними пам'ятками державного значення в Україні та інших країнах світу, де є частиною історії державності. Непересічне значення, яке мають ці книжкові видання для становлення української ідентичності нині, є потужним стимулом пошуку найрізноманітніших шляхів їх повернення в соціокультурний простір сучасної України. Вивчення досвіду, який напружували державні діячі, науковці, музейники, меценати 2017–2019 років зі створення факсимільної копії Реймської Євангелії та підготовки до друку двотомного видання, яке поряд із зазначеною копією містить фундаментальні наукові розвідки з вивчення книжкової пам'ятки XI ст., є нагальним з огляду на важливість залучення до повернення в Україну стародруків, що зберігаються за кордоном. Такі книги мають велике значення для формування української ідентичності в умовах тотальної агресії, яку в тому числі на культурному фронті здійснює росія. Мета статті — обґрунтувати приналежність Реймської Євангелії, пам'ятки XI ст., до книжкових пам'яток України; на прикладі видання факсимільної копії описати досвід створення факсимільних видань українських стародруків, які зберігаються за межами України, як дієвого шляху повернення цих книг у культурний простір України. Методологію дослідження сформували загальнонаукові методи спостереження, аналізу та синтезу, залучення елементів герменевтичного та біографічного методів. Установлено, що здійснене 2019 року повне факсимільне видання Реймської Євангелії стало однією з восьми книг X–XIV ст. (Віденський Октоїх, Лавришівське Євангеліє, Луцьке Євангеліє, Луцький Псалтир, Холмське Євангеліє, Реймська Євангелія, Молитовник Гертруди), яких у вигляді факсимільних видань повернули в Україну в межах проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину», що за підтримки Українського культурного фонду започаткований «Видавництвом “Горобець”». Створення доступних для вивчення факсимільних копій українських стародруків сприяє появі фундаментальних наукових розвідок, які спрямовані на вивчення цих пам'яток, інспірує громадське обговорення їхньої історії, сприяє подоланню штучно створених і тривалий час насаджуваних стереотипів російсько-советської історіографії, спрямованих на поглинання української духовності.

Ключові слова: книжкові пам'ятки України, Реймська Євангелія, факсимільні копії, повернення українських стародруків.

THE REIMS GOSPEL: A UKRAINIAN BOOK MONUMENT OF THE ELEVENTH CENTURY: THE STORY OF ITS RETURN TO UKRAINE

Mykhailo Koleko

PhD student

Kyiv National University of Culture and Arts

14 Chyhorina St., 01042, Kyiv, Ukraine

ronreall7@gmail.com

ORCID 0000-0001-8468-1082

Printed editions created on the territory of Ukraine at the time of the introduction of printing have become unique cultural monuments of national importance in Ukraine and other countries where they are part of statehood history. The extraordinary significance of these book editions for the formation of Ukrainian identity today is a powerful incentive to find various ways to return them to social and cultural space of modern Ukraine. The study of the experience gained by statesmen, scholars, museum workers, and philanthropists from 2017 to 2019 in creating a facsimile copy of the Reims Gospel and preparing a two-volume edition for publication, which, along with the said copy, contains fundamental scientific research on the study of the eleventh-century book heritage, is urgent, given the importance of its involvement in the return to Ukraine of early printed books stored abroad. Such books are of great importance to the formation of Ukrainian identity in the context of Russia's total aggression, including cultural. The purpose of the article is to substantiate the belonging of the Reims Gospel, an 11th-century monument, to the book monuments of Ukraine, using the example of the publication of its facsimile copy and describing the experience of creating facsimile editions of Ukrainian early printed books stored outside Ukraine, as an effective way to return these books to the cultural space of Ukraine. The research methodology was formed by general scientific methods of observation, analysis, and synthesis involving hermeneutic and biographical methods elements. It was found that the complete facsimile edition of the Reims Gospel, published in 2019, was one of the eight books of the period between the 10th and 14th centuries (together with Codex Hankensteinianus, the Lavrishiv Gospel, the Lutsk Gospel, the Lutsk Psalter, the Kholm Gospel, the Reims Gospel, and the Gertrude Psalter), that were returned to Ukraine in the form of facsimile editions within the "Returning Cultural Heritage to Ukraine" project, launched by the Gorobets Publishing House in cooperation with Ukrainian Cultural Foundation. Making facsimile copies of Ukrainian early printed books available for study fosters the emergence of fundamental scientific research, inspires public discussion on their history, and helps to overcome artificially created and long-imposed stereotypes of Russian-soviet historiography aimed at taking over Ukrainian spirituality.

Keywords: book monuments of Ukraine, Reims Gospel, facsimile copies, return of Ukrainian early printed books.

Актуальність теми

Українські стародруки є унікальними пам'ятками світової культурної спадщини. Вони мають неповторну стилістику, самобутнє оформлення. Історія їх створення репрезентує шлях появи рукописних і друківаних книг; самі видання є частиною не тільки культурної, а й суспільно-політичної історії Європи.

Перші українські друківані книги зберігаються і сьогодні в бібліотечних та архівних фондах по всьому світу. Зокрема, два з двох тисяч примірників «Букваря» І. Федорова, що надруківаний 1574 року і є однією з перших друківаних книг в Україні, першим букварем у східних слов'ян, зберігаються в Королівській бібліотеці м. Копенгагена (Данія) та в бібліотеці Гарвардського університету (США). Українські стародруки мають цінність не тільки як пам'ятки раннього друківарського мистецтва, а й насамперед як артефакти духовної культури. Вони важливі для формування української національної ідентичності. Нагальним є не лише історико-культурне, архівознавче дослідження українських книжкових пам'яток, але й їх повернення в Україну, залучення до відзначення особливо значущих для українців подій суспільно-політичного, культурного, релігійного характеру, експонування в музейних залах для широкого загалу, вивчення широким колом дослідників.

Безпосереднє повернення в Україну стародруків, які зберігаються за кордоном, має багато складнощів. Необхідність забезпечення належних умов транспортування, зберігання, експонування не є головною перешкодою в цьому процесі. Нематеріальна цінність видань ускладнює механізм перетину кордону як тих держав, у яких вони зберігаються, так і України. Водночас важливість опанування цих книг сучасним українським інформаційним простором стимулює як науковців, архівознавців, музейників, так і державних діячів до пошуку новітніх шляхів їх репрезентації.

Унікальним є досвід повернення в Україну Реймської Євангелії, актуальним є вивчення та наслідування. Реймська Євангелія, як зазначено в «Енциклопедії історії України», — це «церковнослов'янський пергаментний кодекс, нині зберігається в бібліотеці м. Реймс (Франція)» (Толочко, б.д.).

Огляд останніх публікацій з теми дослідження

До широкого кола досліджень текст Реймської Євангелії увів в обіг французький історик А.-Л. Парі. Він мав досвід вивчення рукописів часів Київської Русі та 1837 року. Віднайшовши рукопис

Реймської Євангелії в Реймській бібліотеці, опублікував розвідку «Слов'янський манускрипт, на якому королі Франції присягали під час коронації». Одними з перших дослідників тексту є такі історики-славісти, як В. Ганка, Є. Копітар, Л. Леже, Я. Лось, В. Ягіч, Л.-К. Ястржембський. Тривалий час основою вивчення була копія, яку 1843 року зробив французький художник Ж.-Б. Сильвестр. Вона мала багато неточностей, оскільки художник не розумів тексту, який копіював, і припускався помилок у його відтворенні. Виправлені видання побачили світ 1846 року (з коментарями В. Ганки) та 1899 року (завдяки зусиллям Л. Леже). Час створення цих видань та їх малий тираж є причиною того, що відомі копії не задовольняють наявний в Україні та світі запит щодо вивчення Реймської Євангелії.

Унікальність і давність тексту, участь книги у творенні історії України, Франції, Чехії, у формуванні їх національних ідентичностей спонукає до вивчення унікальної пам'ятки XI ст. як частини українського духовного світу, що перебуває в осередді європейських духовних і державотворчих процесів. Маємо ґрунтовні розвідки сучасних українських дослідників (Л. Гнатенко, Є. Луняка, В. Мойсієнка, П. Яницької, О. Ясинецької), поява яких стала можлива завдяки унікальному досвіду повернення в Україну Реймської Євангелії. Тож вивчення та популяризація цього досвіду є нагальними з огляду на необхідність продовження роботи з повернення книжкових пам'яток України на батьківщину їх створення.

Мета дослідження — обґрунтувати приналежність Реймського Євангелія, пам'ятки XI ст., до книжкових пам'яток України; на прикладі видання факсимільної копії описати досвід створення факсимільних видань українських стародруків, які зберігаються за межами України, як дієвого шляху повернення цих книг у культурний простір України.

Виклад основного матеріалу

Реймська Євангелія має кириличну та глаголичну частини, що різняться не лише мовою, але й часом написання.

Першу частину (16 аркушів) написано кирилицею, де відтворено текст Євангелій (усіх чотирьох, з метою створення послідовної розповіді про Ісуса Христа) з коментарями (читаннями) на зимовий цикл християнських свят (Місяцеслов), з жовтня по березень, за православним обрядом. Дослідники датують XI–XII ст. та зазначають, що пам'ятка була написана у скрипторії Софійського

собору і є однією з найдавніших книг бібліотеки Ярослава Мудрого. Мовознавці стверджують, що кирилична частина книги відтворює традиції рукописних книг, які писали на Русі в XI ст. Це аргументовано доводять Е. Бікініна (Bikinina, 2009), Л. Гнатенко (2019), В. Мойсієнко (2019). «Дослідження оригіналу кириличної частини Реймського Євангелія, — зазначають Н. Нікітенко та В. Корнієнко (2019), — дозволило встановити, що цей рукопис є найдавніший з усіх відомих на сьогодні руських пам'яток XI ст. (Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., Ізборників 1073 та 1076 рр.)» (с. 10–11). Написана кирилицею рукописна книга отримала назву «Texte du sacre» (цю назву пізніше почали використовувати для позначення всієї книги, включно з другою частиною більш пізнього походження), або «Коронаційний текст» (інші назви, які має книга у Франції, — «Evangeliare slave», «Evangeliare slavon» (Слов'янське Євангеліє, Славонське Євангеліє); більш поширеною є назва «Evangtliare de Reims» (Реймська Євангелія)).

Другу частину, що містить Євангелія, послання апостолів, церковний календар римо-католицького обряду, написано наприкінці XIV ст. глаголицею (складається з 31 аркуша). Доктор історичних наук Є. Луняк (2019) зазначає: «Глаголична частина <...> є своєрідним продовженням кириличної. Її компонування нагадує структуру першої частини. Друга частина доводить євангельські оповідання до логічного завершення — розп'яття та воскресіння Христа» (с. 16). Другу частину книги написано в Емауському монастирі 1395 року (перевезення книги до м. Праги пов'язують з королем Карлом IV) та об'єднано в одну книгу з кириличним виданням минулих століть (у монастирі книга зберігалася як особливо шанована реліквія, її використовували тільки під час особливо святкових богослужінь). У такому вигляді книга збереглася до наших днів. Прикметно, що чехи вважають автором кириличного тексту св. Прокопія Сазавського, а твір — частиною історії своєї нації. Глаголична частина тексту, як зазначають дослідники, містить багато чехізмів (Луняк, 2019, с. 16). А кирилична частина стилістично близька до рукописних книг, які писали в Київській Русі. Наразі єдиним відомим скрипторієм того часу є майстерня рукописних книг при Софійському монастирі в Києві.

Історія книги частково загубилася в століттях, дослідники фіксують історичні дані про неї від XV ст., коли її перевезли до Константинополя, а пізніше, після взяття міста Османським військом 1453 року, — до Італії. Рукопис століття по тому, 1574 року, Реймський

архієпископ Карл де Гіз пожертвував Реймському собору. Книга отримала новий вигляд: її прикрасили коштовною оправою, до якої додали частинки хреста, на якому був розіп'ятий Спаситель, та мощі святих (Петра, Філіппа, папи Сильвестра, Кирила, Марти, Маргарити Іспанської). Цікавим є факт, який наводить О. Толочко: «У Реймському соборі євангеліє зберігалось як таємничий східний рукопис (вважалося, що він писаний "індійськими" літерами)» (Толочко, б.д.). Це є додатковим свідченням київського походження книги. Відомо, що українська мова має глибоке індоєвропейське коріння, що наближує її до багатьох мов індоєвропейської мовної групи, зокрема до санскриту (Кобилуш, 2011). У період Великої французької революції оправу було пошкоджено, однак текст уцілів, він зберігся в бібліотеці м. Реймса, де зберігається дотепер.

Книга є унікальною тим, що була частиною спадку Анни Ярославни, доньки князя Ярослава Мудрого, який вона взяла із собою до Франції, готуючись вийти заміж за короля Генріха I. Наявність різних припущень щодо походження книги не стоїть на заваді такому твердженню:

Версія потрапляння Євангелія до Франції, пов'язана з Анною Ярославною, найбільш логічна та правдоподібна. Адже великий поціновувач культури та науки Ярослав Мудрий, на замовлення якого Прокопій Сазавський і міг створити цей рукопис, цілком можливо, дав своїй розумній доньці в дорогу до далекої країни на іншому кінці Європи цінний релігійний манускрипт для втіхи та розради. (Луняк, 2019, с. 26)

Версію приналежності книги донці Ярослава Мудрого П. Кралюк та ін. аргументують так:

У кириличній частині Реймської Євангелії на другій сторінці згадується апостол Філіпп, якого вважали хрестителем скіфів. Анна ж дає таке ім'я своєму первістку, хоча воно в той час було нетиповим для французьких королів. Пізніше це ім'я стало для них популярним і чимало французьких королів іменувалися Філіппами. Саму ж Анну французькі документи іменують не лише русинкою, а й скіф'янкою. У той час на Заході етноніми «русин» і «скіф» часто ототожнювалися. Анна могла розглядати апостола Філіппа як покровителя Скіфії, власне, українських земель, які в ті часи часто іменувалися Руссю. (Кралюк та ін., 2021, с. 103)

Лінгвістичний аналіз засвідчив, що літери на сторінках Реймської Євангелії збігаються з підписом Анни 1063 року. Написання імені «Ана» у ньому з однією буквою «н» є властивим княгині та нетиповим для латиномовного вжитку. Тому дослідник дійшов висновку про київське походження тексту.

М. Тимошик зазначає ще один вагомий аргумент на користь українського походження книги — кольорова гама виконання літер, ініціалів, зображень книги: «У художньому оформленні Реймського Євангелія, як й інших наших давніх книг, переважають сині, жовті і малинові кольори. Це ті барви, які були на прапорах Київської держави, а відтак і козацької України» (Тимошик, 2007, с. 90).

Від XI ст. на цій книзі здійснювали присягу перед коронацією королі Франції (Карл IX, Генріх III, Людовік XIII, Людовік XIV). Реймська Євангелія стала частиною історії як України, так і Франції та Чехії. Обидві країни, так само як і Україна, почуваються спадкоємцями тих, хто був причетний до створення книги, яку вважають цінною для формування власної ідентичності.

Промовистим є той факт, що під час візиту до Києва у червні 2022 року президент Франції Е. Макрон відвідав Національний заповідник «Софія Київська» — місце, з якого бл. 1050 року до Франції рушив весільний кортеж Анни Ярославівни, доньки Ярослава Мудрого та онуки святителя Русі кн. Володимира, матері майбутнього короля Франції Філіпа I. Президент Франції виявив особливе зацікавлення фресками, зробленими Софією Київською, що зберегли напис кн. Анни. Е. Макрон отримав у подарунок унікальне видання — факсимільну копію Реймської Євангелії, книжкової пам'ятки, що написана в Києві, а нині зберігається у м. Реймсі; книги, яка є унікальною та безцінною для обох культур. Реймська Євангелія і нині продовжує бути частиною культурної дипломатії України.

Перевезення книги до України з метою експонування та вивчення лишається невирішеним питанням. Проте маємо чудовий досвід «повернення» цієї унікальної книги на батьківщину з використанням сучасних технологій.

За активного сприяння Посольства України у Франції, безпосередньої участі Надзвичайного і Повноважного посла О. Шамшура, української громади у Франції, за сприяння Посольства Французької Республіки в Україні вдалося укласти тристоронню угоду з муніципалітетом м. Реймса (між Національним заповідником «Софія Київська», «Видавництвом “Горобець”» та муніципалітетом

м. Реймса; узгодження деталей з підготовки цього документа тривало півтора року) й отримати якісні фотокопії сторінок Реймської Євангелії, а також дозвіл на факсимільне відтворення тексту тиражем у 1000 примірників, щоправда, як зазначає генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська» Н. Куковальська, «не для комерційного розповсюдження, а для дарування бібліотекам, розповсюдження по Україні» (*Презентація видання «Реймської Євангелії»*, 2019).

Вагомим у створення видання є внесок Н. Куковальської, яка, побачивши книгу на виставці «Свята Русь» у Луврі 2009, доклала багато зусиль, щоб повернути її до України. Коштом меценатів вийшло друком двотомне видання, до якого увійшов текст Реймської Євангелії (факсимільне видання кириличної та глаголичної частин) і фундаментальні наукові розвідки, спрямовані на його дослідження та вивчення. Чотири примірники книги передали в бібліотеку м. Реймса, інші примірники першого друку подарували бібліотекам і меценатам. Цікавим був досвід збору коштів на друк видання. Зокрема, українська оперна співачка, що має велику популярність у всьому світі, В. Лук'янець дала кілька благодійних концертів у Софійському соборі. У місці, де писали книгу. Презентація унікального видання відбулася 2019 року на найвищому рівні у Верховній Раді України (*У Верховній Раді України*, 2019).

Це не перше відтворення книги в Україні, але найбільш повне та масове. Перше видання з перекладами тексту Місяцеслова сучасною українською мовою відомого сучасного богослова о. Р. Турко-няка побачило світ 2010 року (Александрович, 2010), здійснене за ініціативи Фундації Енциклопедії України в Канаді, сприяння директора Міської бібліотеки м. Реймса М. Жербо, меценатства родини Іванусівих (Божени та Олега) і Цюби (Олени та Романа). Видання містило лише кириличну частину тексту та мало дуже малий тираж. Так само і наступне видання 2018 року (Нікітенко & Корнієнко, 2018). Незважаючи на різний час написання двох частин і використання різних мов (друга частина є продовженням та доповненням першої), важливим є відтворення тексту в цілісності обох частин, уведення в поле наукових досліджень, зацікавлення широкої громадськості у вивченні історико-культурного середовища, пов'язаного з написанням тексту та історією його віднайдення.

Л. Гнатенко (2019) зауважує: «Пам'ятка поєднує два християнські світи, кириличну й глаголичну книжну релігійну писемність. В ній відображена як східна слов'янська православна літургійна

традиція, так і західна католицька; перша — в кириличній частині, друга — в глаголичній» (с. 31).

Вивчення Реймської Євангелії, що стало можливим після «повернення» в Україну, є важливою джерельною базою в з'ясуванні канонічної близькості української церкви в часи прийняття та поширення християнства; важливим підґрунтям для екуменічних українознавчих розвідок, що відстоюють синкретичну єдність східної та західної гілок християнства, яка мала місце в історії української християнської церкви, що протягом століть перебувала на пограниччі двох світів (православного та католицького) і має бути відроджена нині.

Станом на XXI ст. збережено лише один відсоток книг, що були написані за часів Київської Русі. З метою їх повернення в Україну у вигляді факсимільних копій за ініціативи «Видавництва “Горобець”» та підтримки Українського культурного фонду започатковано проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину». Наразі видано факсимільні копії восьми книг, а саме: Луцьке Євангеліє (XIV ст.), Луцький Псалтир (XIV ст.), Холмське Євангеліє (XIII ст.), Лавришівське Євангеліє (XIV ст.), Реймська Євангелія (XI ст. та XIV ст.), Віденський Октійх (XIII ст.), Молитовник Гертруди (X–XI ст.), Молитовник князя Володимира (XIV ст.). Загальний наклад книг — 5400 примірників.

Як зазначає О. Рибачок (2018), «розвиток інформаційних технологій, глобалізація інформаційних процесів, розробка міжнародним співтовариством єдиних технологічних засад створення інформаційних ресурсів та обміну ними, формування інтегрованих ресурсів в Інтернеті та організація вільного доступу змінюють акценти оцифрування культурної спадщини» (с. 89). Важливим видається не лише повернення книжкових пам'яток України у вигляді їх факсимільних копій, але й створення електронних версій цих унікальних видань.

Висновки

Взаємодія громадських і державних діячів (дипломатів, музейників, меценатів) зі створення повної факсимільної копії Реймської Євангелії, що містить кириличну та глаголичну частини, є дієвим інструментом повернення видатної книжкової пам'ятки XI ст. у соціокультурний простір сучасної України. Такий досвід важливий з огляду на нагальність формування фундаментальних засад української ідентичності поза нав'язаними нарративами пропагандистської ідеології «рускава міра». Повернення книжкових

пам'яток в Україні у вигляді факсимільних видань, користування якими доступне широкому колу наукової громадськості, стимулює появу фундаментальних наукових розвідок, що спрямовані на вивчення цих пам'яток, інспірує громадське обговорення історії створення унікальних книжкових артефактів, сприяє подоланню штучно створених і тривалий час насаджуваних стереотипів російсько-советської історіографії, спрямованих на поглинання української духовності.

Досвід повернення українських книжкових пам'яток у вигляді якісних факсимільних видань, що здійснюється на державному рівні за участі науковців, музейників і меценатів, потребує подальшого детального вивчення та впровадження. Слід здійснювати моніторинг наукової літератури (у тому числі публікацій молодих учених) щодо збільшення кількості наукових розвідок, предметом вивчення яких є книжкові пам'ятки України, після появи відповідних факсимільних видань.

Важливим для популяризації книжкових пам'яток України є врегулювання питання створення їх електронних аналогів і забезпечення можливостей користування ними (безоплатно чи на платній основі) широкій аудиторії.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Александрович, В. (2010). *Реймське Євангеліє Анни Ярославівни*. МС.
- Гнатенко, Л. (2019). Реймська Євангелія — унікальна кирилично-глаголична писемна пам'ятка (палеографічно-кодикологічна розвідка). В *Реймська Євангелія* (Т. 2: Дослідження, с. 31–67). Горобець.
- Кобилух, В. (2011). *Праукраїна і Санскрит*. Мандрівець.
- Корнієнко, В. (Упоряд.). (2019). *Реймська Євангелія. Дослідження* (Т. 1: Факсиміле). Горобець.
- Кралюк, П., Лавренчук, В., & Баландін, Ф. (2021). Анна Київська та Реймська Євангелія. *Нова педагогічна думка*, 106(2), 100–105. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2021-106-2-100-105>
- Луняк, Є. (2019). Реймська Євангелія і тасмниці його походження. В *Реймська Євангелія* (Т. 2: Дослідження, с. 15–29). Горобець.
- Мойсієнко, В. (2019). Кирилична частина Реймського Євангелія — важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності. В *Реймська Євангелія* (Т. 2: Дослідження, с. 68–91). Горобець.
- Нікітенко, Н., & Корнієнко, В. (Упоряд.). (2018). *Реймська Євангелія Анни Ярославни*. Фондація Енциклопедії України.
- Нікітенко, Н., & Корнієнко, В. (2019). Реймська Євангелія — унікальна пам'ятка українсько-чеської церковної книжності. В *Реймська Євангелія* (Т. 2: Дослідження, с. 8–14). Горобець.
- Презентація видання «Реймського Євангелія» та «Віденського Октоїха» в Укрінформ. (2019, 21 жовтня). Українська рукописна книга. <https://ukrmanuscript.com/>

- news/prezentacia-vidanna-rejmskogo-evangelia-ta-videnskogo-oktoiha-v-ukrinform
- Рибачок, О. М. (2018). *Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної культурної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки ХХ — 10-ті роки ХХІ ст.)* [Дисертація кандидата історичних наук, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського].
- Тимошик, М. (2007). *Історія видавничої справи* (2-ге вид.). Наша наука і культура.
- Толочко, О. П. (б.д.). Реймська Євангелія. В *Енциклопедія історії України*. Взято 12 листопада 2022 року з http://www.history.org.ua/?termin=Rejmske_jevanheliie
- У Верховній Раді України відбулася презентація факсиміле «Реймського Євангелія». (21 грудня, 2019). Релігійна правда. <https://religionpravda.com.ua/?p=39275>
- Bikinina, E. (2009). *La lengua del Evangelio de Reims* [Doctoral Thesis]. Granada.

REFERENCES

- Aleksandrovych, V. (2010). *Reimske Evanheliiie Anny Yaroslavivny* [Reim's Gospel of Anna Yaroslavivna]. MS [in Ukrainian].
- Bikinina, E. (2009). *La lengua del Evangelio de Reims* [The language of the Gospel of Reims] [Doctoral Thesis]. Granada [in Spanish].
- Hnatenko, L. (2019). Reimske Yevanheliie — unikalna kyrylychno-hlaholychna pysemna pamiatka (paleohrafichno-kodykologichna rozvidka) [The Rheims Gospel is a unique Cyrillic-Glagolic written monument (paleographic and codicological research)]. In *Reimske Yevanheliie* [The Rheims Gospel] (Vol. 2: Doslidzhennia [Studies], pp. 31–67). Horobets [in Ukrainian].
- Kobyliukh, V. (2011). *Praukraina i Sanskryt* [Proto-Ukraine and Sanskrit]. Mandrivets [in Ukrainian].
- Korniienko, V. (Comp.). (2019). *Reimske Yevanheliie. Doslidzhennia* [The Rheims Gospel. Research] (Vol. 1: Faksymilie [Facsimile]). Horobets [in Ukrainian].
- Kraliuk, P., Lavrenchuk, V., & Balandin, F. (2021). Anna Kyivska ta Reimske Yevanheliie [Anne of Kiev and Reims Gospel]. *New pedagogical thought*, 106(2), 100–105. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2021-106-2-100-105> [in Ukrainian].
- Luniak, Ye. (2019). Reimske Yevanheliie i taiemnytsi yoho pokhodzhennia [The Rheims Gospel and the mysteries of its origin]. In *Reimske Yevanheliie* [The Rheims Gospel] (Vol. 2: Doslidzhennia [Studies], pp. 15–29). Horobets [in Ukrainian].
- Moisiienko, V. (2019). Kyrylychna chastyna Reimskoho Yevanheliia — vazhlyva pamiatka davnoruskoukrainskoi knyzhnoi pysemnosti [The Cyrillic part of the Rheims Gospel is an important monument of ancient Russian-Ukrainian book writing]. In *Reimske Yevanheliie* [The Rheims Gospel] (Vol. 2: Doslidzhennia [Studies], pp. 68–91). Horobets [in Ukrainian].
- Nikitenko, N., & Korniienko, V. (Comps.). (2018). *Reimske Yevanheliie Anny Yaroslavny* [The Rheims Gospel of Anna Yaroslavna]. Fundatsiia Entsyklopedii Ukrainy [in Ukrainian].
- Nikitenko, N., & Korniienko, V. (2019). Reimske Yevanheliie — unikalna pamiatka ukrainsko-cheskoi tserkovnoi knyzhnosti [The Rheims Gospel is a unique monument of Ukrainian-Czech church literature]. In *Reimske Yevanheliie* [The Rheims Gospel] (Vol. 2: Doslidzhennia [Studies], pp. 8–14). Horobets [in Ukrainian].
- Prezentatsiia vydannia "Reimskoho Yevanheliia" ta "Videnskoho Oktoikha" v Ukrinform* [Presentation of the "Rheims Evangelia" and "Vienna Oktoikh" editions in

- Ukrinform]. (2019, October 21). Ukrainska rukopysna knyha. <https://ukrmanuscript.com/news/prezentacia-vidanna-rejmskogo-evangelia-ta-videnskogo-oktoiha-v-ukrinform> [in Ukrainian].
- Rybachok, O. M. (2018). *Mizhnarodni intehrovani tsyfrovi resursy dokumentalnoi kulturnoi spadshchyny arkhiviv, bibliotek, muzeiv: Etapy stvorennia, stratehii rozvytku (80-ti roky XX — 10-ti roky XXI st.)* [International integrated digital resources of the documentary cultural heritage of archives, libraries, museums: Stages of creation, development strategies (80s of the 20th — 10s of the 21st century)] [PhD Dissertation, Vernadsky National Library of Ukraine] [in Ukrainian].
- Tolochko, O. P. (n.d.). Reimske Yevanheliie [Rheims Gospel]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Retrieved November 12, 2022, from http://www.history.org.ua/?termin=Rejmske_ievanheliie [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. (2007). *Istoriia vydavnychoi spravy* [History of publishing] (2nd ed.). *Nasha nauka i kultura* [in Ukrainian].
- U Verkhovnii Radi Ukrainy vidbulasia prezentatsiia faksymile "Reimskoho Yevanheliia"* [The presentation of the facsimile of the "Rheims Gospel" took place in the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2019, December 21). *Relihiina pravda*. <https://religionpravda.com.ua/?p=39275> [in Ukrainian].